

KRESY A POLSKA WSCHODNIA. DZIEDZICTWO POŁOŻENIA PRZYGRANICZNEGO

Streszczenie

W świadomości społecznej Kresy są kojarzone najczęściej jako miejsce malownicze, spokojne oraz powiązane z epoką romantyzmu w Polsce i dziełami Adama Mickiewicza. Obraz ten nie odbiega od rzeczywistości, lecz poza tym Kresy mają inne znaczenie.

Przynależność Kresów do Rzeczypospolitej pociągała za sobą określone cechy oraz role w różnych wiekach, co w efekcie prowadziło do instrumentalnego wykorzystania tych ziem przez władze, a nie inwestowania w nie. Dziedzictwo polskich Kresów po wojnie było celowo zacierane przez ówczesny aparat państwowy. Dziś ziemie te znów zaczynają być tematem dyskursu publicznego. Jednakże zmieniła się już ich rola i postrzeganie przez społeczeństwo.

Polska Wschodnia jako region nie tworzy jednolitej całości. Badania prowadzone na tym obszarze wskazują na jego różnorodność. Teren ten jest wciąż postrzegany jako opóźniony kulturowo i technologicznie. Jednak nie bez znaczenia są przyrodnicze walory tej części naszego kraju, co sprzyja rozwojowi turystyki na tym obszarze.

Polska Wschodnia jest przyrównywana do Kresów. Nie bez przyczyny, ponieważ te dwa obszary mają ze sobą wiele cech wspólnych. Celem artykułu jest przedstawienie dziedzictwa Kresów dla Polski Wschodniej, które nie zawsze wpływa na rozwój wschodniej części naszego kraju. Utożsamianie Kresów z Polską Wschodnią powoduje tę samą ocenę i utrwała podobne postrzeganie tych regionów.

Słowa kluczowe: kresy, Polska Wschodnia, opóźnienie cywilizacyjne

Eastern Borderlands and Eastern Poland: Heritage of Border Areas

Abstract

In collective awareness, Poland's Eastern Borderlands function as a peaceful, picturesque place, associated with the era of Romanticism in Poland, particularly the poetry of Adam Mickiewicz. This image is close to reality, but there is much more to the Eastern Borderlands than that.

The role that they played for the Republic of Poland kept changing over the course of time but, frequently, the authorities used the land instrumentally instead of investing in it. After the Second World War, the heritage of the Eastern Borderlands was deliberately ignored by the communist regime. Today, these lands are beginning to be the subject of public discourse again. However, their role and the way they are perceived by contemporary Poles have considerably changed.

Eastern Poland does not constitute a coherent region. Studies conducted on these territories reveal a wide diversity that exists among its particular parts. In general, the area is still perceived as underdeveloped, both culturally and technologically. On the other hand, the region's unspoiled natural resources are favourable to the development of tourism.

Eastern Poland is often compared to the Eastern Borderlands, and not without reason, as these regions have a lot of in common. The aim of this paper is to present the heritage of the Polish Eastern Borderlands and its influence on the development of the eastern part of our country, which is not so obvious in spite of the fact that the two are frequently equated.

Key words: Eastern Borderlands, Eastern Poland, underdevelopment

Wstęp

W literaturze XIX wieku były to stepy akermzańskie Mickiewicza. Pisali o nich wieszczce, często *ku pokrzepieniu serc* Polaków pod zaborami. Po pierwszej wojnie światowej częściowo weszły w skład państwa polskiego. Kresy stanowiły część tożsamości narodowej Polaków, zostały włączone w myśl patriotyczną. Po wojnie znalazły się poza terytorium Polski. Mimo to, ich pamięć w polskiej świadomości jest nadal żywa.

W ten sposób istnieje wiele interpretacji. Jedna z nich dotyczy obecnej Polski Wschodniej. Polega na utożsamianiu Polski Wschodniej jako części ziem, które wchodziły w skład Kresów lub są nimi w całości. Dziedzictwo to powoduje podobne skojarzenia na ich temat.

Celem artykułu jest przedstawienie podobieństwa cech Kresów i ziem Polski Wschodniej, które nie są jednolitym obszarem i pokazanie, że wizerunek Kresów wpływa nie tylko pozytywnie, ale i negatywnie na rozwój Polski Wschodniej.

Definicje

Termin Kresy został po raz pierwszy użyty przez Wincentego Pola w rapsodzie rycerskim pt.: „Mohort”¹. Kresy jest to: „(...) linia stacjonowania chorągwi strzegących południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej między Dnieprem, Dniestrem, na ukraińskim obrzeżu państwa”². Znaczenie tego terminu przez Wincentego Pola dotyczyło tylko pewnego obszaru Rzeczypospolitej od XVI do XVII wieku, zawężonego do ziem południowo-wschodniej części Ukrainy.

Inną definicję pojęcia podaje historyk Tadeusz Chrzanowski. W jego rozumieniu, Kresami można nazwać terytoria wschodnie naszego państwa w dawnych wiekach, które nie są ograniczone jedynie do ziem ukraińskich, lecz również można je odnieść do: Wielkiego Księstwa Litewskiego, Litwy, Białorusi, a także częściowo Inflant³. Równocześnie dla Chrzanowskiego termin ten oznacza jedynie pewien obszar geograficzny. Jest to najtrafniejsza definicja, która obejmuje współczesne rozumienie Kresów w nauce.

¹ J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2005, s. 6.

² Ibidem, s. 23.

³ T. Chrzanowski, *Kresy, czyli obszary tęsknot*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, s.7.

W literaturze przedmiotu występuje podział na pisanie wielką lub małą literą nazwy Kresy. „Z jednej strony, jawią się jako równoważnik nazwy geograficznej pewnego obszaru (...). W takim rozumieniu, Kresy są nazwą własną, pisaną wielką literą, tak jak każda inna nazwa geograficzna”⁴. Z drugiej strony, kresy już w XIX wieku stały się pojęciem wartościującym, który nie tylko odnosił się do kategorii geograficznej, ale przede wszystkim aksjologicznym mającym swoje kulturowe znaczenie, a także wiązał się z określonymi odczuciami społecznymi⁵.

Kolejnym, dość istotnym terminem, jest Polska Wschodnia. Definicja ta wywołuje najczęściej jeden problem: kryterium, które jednoznacznie wskazuje, jaki obszar wchodzi w skład wyodrębnionego terenu, a jaki nie. Obszar Polski Wschodniej jest bardzo różnorodny. W literaturze naukowej niekiedy wyróżnia się trzy jego części składowe: południową, środkową oraz północną⁶. Na potrzeby artykułu nie istnieje konieczność wprowadzania takiego podziału. Ponadto, Polska Wschodnia stanowi obszar, który pod pewnymi względami jest jednorodny. Najczęściej przyjętym kryterium jest podanie jego granicy w odniesieniu do podziału administracyjnego. Autor tego artykułu uważa, że do obszaru, który wchodzi obecnie w skład Polski Wschodniej, można zaliczyć trzy województwa: podlaskie, lubelskie oraz podkarpackie. Są to województwa, których wschodnie granice obejmują również granice państwa, stąd ich położenie jednoznacznie wpisuje się w zakres podanej definicji.

Kresy w historii

Jak wspomniano, Kresami w XVII wieku określano południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej. Znajdowały się tam warownie, które miały za zadanie strzec granic ówczesnej Rzeczypospolitej. Takie nazewnictwo funkcjonowało do XVIII wieku. Kresy nie były traktowane jako oddzielne ziemie, które są pasem dzielącym obecnie mocarstwo z macierzą. Ich główną rolą była obrona ziem przed najazdem ze Wschodu, m.in. przed Cesarstwem Rosyjskim lub Turcją. Po upadku I Rzeczypospolitej: „idei jedności narodu państwowego towarzyszyła równie silna myśl o pełnej integracji i terytorialnej jedności całych ziem litewsko-ruskich z całością Rzeczypospolitej”⁷. Nawet odradzanie się litewskości czy ukraińskości było przyjmowane przez Polaków na ogół jako odmiana polskości⁸. Rodząca się tożsamość polska jednocześnie w pełni pokrywała się z nadziejami na odzyskanie niepodległości, jak również na odzyskanie ziem utraconych w wyniku rozbiorów. W drugiej połowie XIX wieku zaczęto utożsamiać sferę znaczeń i wartości pojęć Kresów i Ukrainy. Za sprawą romantyzmu i licznie opisywanych przez poetów na emigracji miejsc przygranicznych

⁴ J. Kolbuszewski, *Kresy...*, op. cit., s. 56.

⁵ Ibidem, s. 57.

⁶ M. Malikowski, K. Z. Sowa, *Szanse i bariery rozwoju „Ściany wschodniej” Polski*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1995, s. 10.

⁷ J. Kolbuszewski, *Kresy...*, op. cit., s.44.

⁸ Ibidem, s. 44-46.

kresy rozszerzyły swój zakres aksjologiczny. Nie były już tylko ziemiemi tajemniczymi, przepelnionymi romantycznym etosem, ale także ziemiemi utraconymi, które już nie weszły w skład niepodległej Rzeczypospolitej.

Po drugiej wojnie światowej, w wyniku masowych ekspatriacji¹², wielu Polaków opuściło Kresy polskie, udając się na ziemie odzyskane, a na ich miejsce sprowadzono Ukraińców, Białorusinów lub Rosjan, jednak tych ostatnich głównie na stanowiska administracyjne¹³. Tym samym dokonywano faktycznej depolonizacji tych ziem. W samej Polsce również nie można było wspominać o Kresach i ich znaczeniu w kulturze polskiej. Po 1956 roku tylko częściowo Polacy, którzy uniknęli deportacji po drugiej wojnie światowej, mogli zacząć tworzyć swoje życie na Kresach. Pełna wolność nastąpiła dopiero po 1989 roku.

Mapa 2. Rzeczpospolita 1922-1939

Źródło: dokument elektroniczny, tryb dostępu: [http://biblioteka_zsg.manifo.com/mapy-histeryczne, data wejścia: 25.04.2013].

¹² Tak nazywa Korcza repatriacje, ponieważ w rzeczywistości było to wysiedlenie lub wymuszone opuszczenie ojczystego kraju.

¹³ L. Korcza, *Dzieje Kresów*, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków 2006, s. 344.

W obecnym pojęciu Kresów można przyjąć dwa znaczenia. Pierwsze to tereny wschodniej części II Rzeczypospolitej, które obecnie są poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Jednak drugie, coraz bardziej widoczne, stanowisko mówi o tym, że Kresy to także ziemie wschodnie obecnej Rzeczypospolitej, czyli Polska Wschodnia. Znowu nastąpiło przesunięcie tego obszaru na Zachód. Być może jest to spowodowane pewną tradycją posiadania tych ziem przy granicy państwa, mimo jej zmiany na przestrzeni wieków. Innym powodem jest to, że samą nazwę Kresy kojarzy się z granicą, więc nie może ona odwoływać się do ziem, które współcześnie stanowią centrum: Ukrainy, Białorusi czy Litwy. Dodatkowo, już w materiałach promujących wschodnie tereny, pojawiły się liczne nawiązania, np. *Kultura Kresów* jako część tematyki dotyczącej Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej, której cały teren znajduje się w województwie podlaskim¹⁴.

Cechy Kresów

Za Markiem Kotlerem można przywołać cechy, które są charakterystyczne dla tego typu terenów¹⁵:

- odmienność geograficzna: wyróżniająca się cecha geograficzna, inna od terenów centralnych;
- peryferyjność: inwestowanie w inne rejony państwa;
- słaba dostępność: w sensie komunikacyjnym, czyli brak gęstej sieci dróg umożliwiającej szybkie poruszanie się;
- izolacja: niski poziom wymiany handlowej;
- słabe zaludnienie: obszary te cechują się najniższą, porównując z innymi obszarami, ilością ludności zamieszkującą dane terytorium;
- rzadka sieć miast: mała ilość miast, a także dominacja terenów wiejskich, niewielka ilość dużych miast skupiających życie kulturalne i społeczne danego regionu kresowego;
- niedorozwój i upośledzenie: obszary ubogie w wymiarze społecznym, politycznym, gospodarczym, co przekłada się na niski poziom życia ludności zamieszkującej te tereny;
- zależność i podporządkowanie: względem centrum;
- wielokulturowość: w tym znaczeniu jako występowanie wielu kultur na tym obszarze;
- zapóźnienie cywilizacyjne: w stosunku do innych rejonów;
- odmienność zachowań: przejawiająca się w bierności i utrzymaniu stanu obecnego;

¹⁴ *Młody turysta – ekolog w parkach narodowych i krajobrazowych województwa podlaskiego*, Podlaska Regionalna Organizacja Turystyczna, Białystok 2012, s. 28.

¹⁵ M. Kotler, *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, K. Handke (red.), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1997, s. 44-51.

- niestabilność polityczna i społeczna: obszary sporne, gdzie występuje częste przesunięcie granicy;
- odmienność prawna: brak skuteczności w egzekwowaniu prawa ustanowionego przez państwo;
- etos kresowy: odwołuje się do sfery mentalnej i uczuciowej. Przejawia się w mistycznej aurze, wykształceniu cnót i przypisywania danemu obszarowi szczególnej, dziejowej misji.

Wyróżnienie tych cech jest zbyt szczegółowe. Ponadto, często jedno wynikają z drugich lub jedno są synonimem innych, np. zapóźnienie cywilizacyjne i peryferyjność. Można wskazać jeszcze te, które w przeszłości spełniały te cechy, jednak obecnie nie mają zastosowania, np. odmienność polityczna i społeczna.

Uwzględniając powyższe uwagi, można przyjąć, że głównymi cechami Kresów są:

1. Etos kresowy: jest to coś, z czym Kresy są najbardziej utożsamiane zarówno w przeszłości, jak i współcześnie, czyli mistyczna aura, bezkresne stepy, rycerze broniący warowni czy zamków;
2. Odmienność geograficzna: związana z innymi, gorszymi do życia, warunkami przyrodniczymi, na jakich Kresy powstają, tzn.: pustynie, bezkresne puszcze, stepy, góry;
3. Występowanie wielu kultur: obecność na tym obszarze więcej niż jednej kultury. Oczywiście, może istnieć taka sytuacja, w której można wskazać dominującą kulturę, lecz oprócz niej na tym obszarze występuje przynajmniej inna – odmienna od dominującej;
4. Zapóźnienie cywilizacyjne (gospodarcze, społeczne, kulturowe): izolacja, niedorozwój, upośledzenie, zależność i podporządkowanie to inne przejawy tego samego zjawiska. Polega on na gorszym poziomie rozwoju Kresów w porównaniu z centrum pod względem m.in. ekonomicznym;
5. Niski stopień urbanizacji: rzadka sieć miast oraz słabe zaludnienie tych terenów;
6. Peryferyjność i izolacja: nie tylko w sensie geograficznym (najdalej od centrum), ale także w sensie stratyfikacji. Są to tereny pod pewnymi względami mało dostępne, gdzie występuje słabo rozwinięta sieć dróg;
7. Odmienność zachowań: chodzi tu głównie o bierność, lecz również determinację obrony własnej tożsamości;
8. Orientalizm. Jest to cecha podana przez Z. Rykiela. Polega na przenikaniu orientalnych elementów kultury materialnej i niematerialnej do kultury kresowej, wynikającym z izolacji kresów od rdzenia w skali krajowej¹⁶.

¹⁶ Z Rykiel, *Kresy zachodnie w Polsce*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość...*, op. cit., s. 211.

Cechy Kresów a Polska Wschodnia

Polska Wschodnia jest bardzo zróżnicowanym obszarem. Świadczą o tym badania, które zawsze łączyły się tylko z pewnym jej obszarem. Wyjątkiem są badania ekonomiczne, rozpoczęte wraz z wejściem Polski do Unii Europejskiej i były związane z utworzeniem i monitorowaniem Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej¹⁷, który obejmował, oprócz ziem Polski Wschodniej, województwo warmińsko-mazurskie oraz województwo świętokrzyskie. Inne, znane badania, wiążące się z tą częścią kraju, dotyczyły rozwoju regionu środkowo-wschodniej Polski i euroregionu Bug, które miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych¹⁸. W województwie podlaskim także prowadzono badania, a ich efektem była przykładowo publikacja wydana w roku 2009¹⁹.

Pomimo zróżnicowania regionu Polski Wschodniej, można przyjąć, że posiada on pewne cechy wspólne tym terenom. Świadczą one zarazem o zasadności wyróżnienia tego obszaru. Charakterystyka ta może być bardzo zbliżona do cech, które posiadają Kresy. W następnej części artykułu poddano analizie cechy Kresów pod kątem ich występowania na terenach Polski Wschodniej.

1. i 2. Województwa wschodnie wyróżniają się na tle pozostałego obszaru pod względem dobrze zachowanego środowiska naturalnego oraz wysokiej jego ochrony. W granicach tego obszaru znajduje się osiem parków narodowych (spośród dwudziestu trzech w kraju), a także bardzo duża część obszaru chronionego „Natura 2000”²⁰. Z tego wynika również druga cecha, jaką jest odmienność geograficzna tego regionu. Polska Wschodnia, zwłaszcza w północnej części, jest najbardziej zalesiona ze wszystkich rejonów kraju. Jednak nawet odmienność geograficzna Polski Wschodniej nie stworzyła etosu, tak jak rozległe stepy Kresom.

3. Region Polski Wschodniej zamieszkują zbiorowości wyposażone w odmienne kultury niż dominująca, czyli białoruska, ukraińska, rosyjska, litewska, muzułmańska. Na tym terenie występują różne miejsca kultu czy zabytki, które świadczą o występowaniu w przeszłości kultury judaistycznej.

¹⁷ *Program Operacyjny Rozwoju Polski Wschodniej 2007-2013. Narodowe Strategie Ramy Odniesienia 2007 – 2013*, Warszawa, 2 października 2007, dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/dzialaniapromocyjne/PI/Documents/wydawnictwa/PORPW.pdf>], data wejścia: 14.05.2013].

¹⁸ L. Dyczewski, *Spoleczno-kulturowe czynniki rozwoju regionu środkowo-wschodniej Polski i Euroregionu Bug*, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin 1997.

¹⁹ *Podlasie regionem przyszłości*, Andrzej F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009.

²⁰ *Program Operacyjny Rozwoju Polski Wschodniej 2007-2013...*, op. cit., s.13-14.

Mapa 3. Szacunki wartości produktu krajowego brutto na jednego mieszkańca w latach 2008-2010 na poziomie województw (w PLN)

Źródło: dokument elektroniczny, tryb dostępu: [http://forsal.pl/grafika/658736,114853,pkb_wedlug_województw_gdzie_produkujemy_najwiecej_mapa.html], data wejścia: 14.05.2013].

4., 5. i 6. Zapóźnienie cywilizacyjne, niski stopień urbanizacji oraz peryferyjność i izolacja to kolejne trzy cechy, które są specyficzne nie tylko na terenach Kresów, ale w Polsce Wschodniej. Województwa wschodnie charakteryzują się najniższą gęstością zaludnienia²¹, najniższym wskaźnikiem gęstości dróg publicznych o nawierzchni twardej, a także nie najlepszym ich stanem technicznym²². Kolejnym wskaźnikiem, który dobrze opisuje stopień rozwoju obszaru Polski Wschodniej, może być Produkt Krajowy Brutto zestawiony według województw. Jak widać na przedstawionej mapie, Produkt Krajowy Brutto jest najniższy w województwach: podlaskim (25 783 PLN), lubelskim (24 002 PLN) oraz podkarpackim (24 070 PLN), które wchodzą w skład Polski Wschodniej. Jednocześnie trzeba zauważyć, że PKB tych województw jest niższy niż średnia krajowa. Innym wyznacznikiem podanych cech może być liczba miast powyżej 20 tys. mieszkańców. W województwie podlaskim takich miast jest osiem, w województwie lubelskim sześć, a w województwie podkarpackim dziesięć²³. Wielkości te są najmniejsze w porównaniu z innymi województwa-

²¹ *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2012*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012, s. 83.

²² *Program Operacyjny Rozwoju Polski Wschodniej 2007 – 2013...*, op. cit., s. 29.

²³ *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2012 roku*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012, s. 31.

mi w Polsce. Z zaprezentowanych danych statystycznych wynika, że obszar Polski Wschodniej charakteryzuje się: zapóźnieniem cywilizacyjnym w stosunku do innych obszarów Polki, niskim stopniem urbanizacji, jak również peryferyjnością i izolacją.

7. Kolejną cechą jest odmiennosc zachowań samych mieszkańców wschodnich terenów. Bardzo trudno jest tę cechę sprecyzować bez przeprowadzenia konkretnych badań. Jednak można spróbować ją określić. Mieszkańcy Polski Wschodniej cechują się stosunkowo większą niechęcią do zmian i są bardziej konserwatywni w stosunku do innych mieszkańców Polski. Gdyby cechę tę rozszerzyć, można by dostrzec wciąż jeszcze istniejącą, np. w mieszkańcach województwa podlaskiego, cechę polegającą na specyficznej wymowie. Potocznie nazywa się ona „śledzikowaniem” i polega na przeciąganiu wyrazów z jednoczesnym wymawianiem spółgłosek ciszących, takich jak: ś, ć, ź, dź. W efekcie, odbiorca rozmawiający z tą osobą może odnieść wrażenie zaśpiewu u rozmówcy. Ta określona gwara występuje tylko w części województwa podlaskiego, a nie na jego całym terenie. Na pewno nie występuje na obszarze innych województw Polski Wschodniej.

8. Orientalizm jako ostatnia cecha Kresów, która została przedstawiona przez Rykiela, nie jest cechą obszarów Polski Wschodniej. Trzeba zauważyć, że pomimo izolacji dawnych Kresów od centrum, obecne obszary na wschodzie naszego kraju nie są aż w takim stopniu izolowane i cecha ta prawdopodobnie nigdy nie wystąpi na terenach Polski Wschodniej.

Zakończenie

Kresy były nieodłączną częścią obszaru Polski. Zmiany granic na przestrzeni dziejów sprawiały także rozszerzenie tych obszarów na kolejne tereny coraz bardziej na Zachód. W ten sposób, mimo zmiany wschodniej granicy Polski, państwo na swoim obszarze posiadało ziemie, które nazywano Kresami.

W związku z tym, że ziemie te zawsze wchodziły w skład państwa, sporadycznie zaczęto określać tym terminem tereny Polski Wschodniej. W literaturze naukowej takie zjawisko nie występuje, jednak potocznie zaczyna być zauważalne. Może ono przebiegać według dwóch scenariuszy:

1. Jako włączenie w skład terenów, które już wcześniej określano mianem Kresów;
2. Kresy za granicą polską przestaną nimi być na rzecz Kresów, które są na wschodnich terenach, w granicach naszego państwa.

Bardziej prawdopodobny wydaje się być proces pierwszy.

Konsekwencją tego będzie stopniowe przejmowanie wszystkich elementów charakterystycznych dla obszarów obecnej: Litwy, Białorusi oraz Ukrainy. Dotyczy to wszystkich cech zarówno pięknych krajobrazów czy malowniczych terenów, jak i zapóźnienia cywilizacyjnego oraz peryferyjności i izolacji. Podobieństwo to może także przeobrazić się w spójną postać stereotypu, który będzie występo-

wał w świadomości zbiorowej nie tylko społeczności części wschodniej Polski, ale także reszty mieszkańców naszego kraju.

To w głównej mierze od władz, lecz również od mieszkańców Polski Wschodniej będzie zależeć, jak będzie ona postrzegana przez innych Polaków: czy jako niedoinwestowany i zacofany region, czy jako prężnie rozwijający się obszar? Jakie miejsce zajmą Kresy: jako dodatkowy balast czy jako czynnik motywacyjny i inspirowany do powstawania nowych idei, które będą służyć ściślejszemu połączeniu terenów Polski ze Wschodem?

Bibliografia

1. Chrzanowski T., *Kresy, czyli obszary tęsknot*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001.
2. Dyczewski L., *Spółeczno-kulturowe czynniki rozwoju regionu środkowo-wschodniej Polski i euroregionu Bug*, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin 1997.
3. Kolbuszewski J., *Kresy*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2005.
4. Korcza L., *Dzieje Kresów*, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków 2006.
5. Kotler M., *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, K. Handke (red.), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1997.
6. Malikowski M., Sowa K. Z., *Szanse i bariery rozwoju „Ściany wschodniej” Polski*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1995.
7. *Mały rocznik statystyczny Polski 2012*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.
8. *Młody turysta – ekolog w parkach narodowych i krajobrazowych województwa podlaskiego*, Podlaska Regionalna Organizacja Turystyczna, Białystok 2012.
9. *Podlasie regionem przyszłości*, A. F. Bocian (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009.
10. *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2012 roku*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.
11. *Program Operacyjny Rozwoju Polski Wschodniej 2007-2013. Narodowe Strategie Ramy Odniesienia 2007-2013*, Warszawa, 2 października 2007, dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/dzialaniapromocyjne/PI/Documents/wydawnictwa/PORPW.pdf>, data wejścia: 14.05.2013].
12. Rykiel Z., *Kresy zachodnie w Polsce*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, K. Handke (red.), Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1997.